

מסורות

מחקרים במסורות הלשון ובלשונות היהודים

כרך יח

בעריכת

דוד מ' בונים ועפרה תירוש־בקר

ירושלים ה'תשע"ו

תוכן העניינים

ה	פתח דבר
1	אילאיל באום על השימוש הנרחב בסיומת -אדה (-ada) בספרדית יהודית
25	משה בר-אשר על המרכיב מלשונות רומאניות בערבית היהודית במגרב
45	חנוך גמליאל שימוש בלעז להדגמה דקדוקית בפירושי רש"י למקרא
59	מיכל הלד "לשחות נגד זרמי אבדון": המשקע הספרדי היהודי ברומן ורד הלכנון ללאה איני כתופעה לשונית שמאייכת את הטקסט הספרותי
77	אפרים חזן מכתמי שיר הבנויים על גימטרייה – חידוש מסוף המאה ה־19?
89	חווה טורניאנסקי המרכיב העברי בידיש – עדות להשכלתו של הכותב?
103	שי מצא תרגום מודרני של הגדה של פסח מסוריה: מקרה אחרון של מסורת ותיקה?
123	מיכאל ריז'יק שמות העופות האסורים בויקרא יא ובדברים יד בתרגום האיטלקי-היהודי לתורה
153	אורה (רודריג) שורצולד לשון ההלכות אצל מחבר אחד בשני ספרי לאדינו מן המאה ה־16

יצחק ניבאָרסקי, חוה טורניאנסקי, יצחק ברגר ומשה טאובה
כתב יד של מילון עברי-ידי משנות השבעים
של המאה העשרים

193

XI

תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בכרך זה

גב' אילאיל באום, החוג ללימודים רומאניים ולטינו-אמריקניים, האוניברסיטה העברית בירושלים, ilil.baum@mail.huji.ac.il | פרופ' משה בר-אשר, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, moshe.bar-asher@mail.huji.ac.il | ד"ר חנוך גמליאל, החוג ללשון העברית, המכללה האקדמית הרצוג, ירושלים, edit5@zahav.net.il | ד"ר מיכל הלד, המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם, האוניברסיטה העברית בירושלים, mheld@mail.huji.ac.il | פרופ' אפרים חזן, המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, ephraim.hazan@gmail.com | פרופ' חוה טורניאנסקי, החוג לידיש, האוניברסיטה העברית בירושלים, chava_turniansky@hotmail.com | מר שי מצא, החוג ללשון העברית והמרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם, האוניברסיטה העברית בירושלים, shay.matsa@mail.huji.ac.il | פרופ' מיכאל ריז'יק, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, mryzhik76@gmail.com | פרופ' אורה (רודריג) שורצולד, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, ora.schwarzwald@biu.ac.il | ד"ר יצחק ניבאָרסקי, Institut National de Langues et Civilisation Orientales, France, niborski@free.fr | ד"ר יצחק ברגר, יעקב מרידור 21, דירה 13, תל אביב 6941173, פרופ' משה טאובה, החוג לבלשנות, האוניברסיטה העברית בירושלים, ico.doctor@gmail.com | moshe.taube@mail.huji.ac.il

"לשחות נגד זרמי אבדון": המשקע הספרדי היהודי ברומן ורד הלבנון ללאה איני כתופעה לשונית שמאייכת את הטקסט הספרותי

מבוא

הצעקות של אבא בשנתו הן כצעקותיו ביום, ומבינים את הכול: את הלא בספניולית, את הלמה בגרמנית, את ההשפלה וקבלת הדין ביוונית שבוכה, וגם כשלא מבינים, גם כשישנים עם הכר על הראש, הדוק על האוזניים, ומוותרים על האוויר, המיטה של אבא בבוקר היא זירת התגוששות (לאה איני, ורד הלבנון, עמ' 142).

אחד המפתחות הפרשניים המרכזיים להבנת מקומה ותפקידה של הספרדית היהודית¹ המשוקעת בזירת ההתגוששות הלשונית ברומן ורד הלבנון ללאה איני נגזר מהשאלה הסוציולשונית העקרונית שניסח ג'ושוע פישמן: "מיהו הדובר (או הכותב) בשפה מסוימת, אל מי הוא פונה בה, מתי ולאיזה צורך הוא עושה זאת?"² איני פרסמה שורה ארוכה של יצירות מסוגות מגוונות: פרוזה, שירה, מחזאות וספרות לילדים. ספרה השמיני בפרוזה, ורד הלבנון, שראה אור בשנת 2009,³ הוא סיפורה האישי, המתמקד בתקופת שירותה הצבאי בראשית שנות השמונים של המאה העשרים, בעת מלחמת שלום הגליל. המספרת מופיעה בתחילה כדמות בשם ורד, ורק בשלב מאוחר יותר היא חושפת את עצמה כלאה איני ובונה את העלילה סביב ביקוריה אצל יונתן, חייל המאושפז במצב של צמח, לאחר שניסה לשים קץ לחייו כדי שלא להשתתף בקרב בלבנון:

* ראשיתו של מאמר זה בהרצאה בכינוס הבין-לאומי החמישי של המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם שהתקיים באוניברסיטה העברית בירושלים בתשע"ג.

1 להלן ס"י, הסה"י.

2 פישמן, עמ' 3.

3 איני, ורד הלבנון.

בעצם שמי לאה (כן, זה שמי), אמרתי בסוף לתפר צווארונה הלבן. אמרתי כאן ורד, אני לא יודעת למה, אל תשאלי אותי. אבל שמי לאה, כשם סבתי. ואפילו שנתתי להם תעודת זהות שיראו שאני לא... מה שהם חושבים, לא שמו לב, בכלל לא הסתכלו, אז כאן, עכשיו, הם קוראים לי ורד, חוץ... חוץ מיונתן (עמ' 83).⁴

אני בכיתה ב', יונתן... לאה איני, לאוש, לאה'לה מכיתה ב', בתו של הניצול, הניצולה ב' (עמ' 146).

ורד-לאה מתנדבת לטפל ביונתן, שאינו מסוגל להגיב למתרחש סביבו. כתוצאה מכך עיקר מפגשיהם מוקדש למונולוגים, שבהם היא מספרת על עצמה ומנגד משחזרת על פי הבנתה יש מאין את תמונת עולמו. ציר עלילתי מרכזי ברומן עוסק בילדותה של המחברת-המספרת בצלו רדוף השדים של אב ניצול שואה דובר ס"י מסלוניקי. בתוך כך יוצרת לאה איני טקסט ספרותי בעל עצמה, שדרך עיצוב דמותה ככותבת מתמודד באומץ עם סוגיות טעונות בהוויה ובחברה הישראלית.

מדובר בסיפורת אישית של סופרת המאתגרת את חוקי המשחק המימטי⁵ בחשפה את התואם בינה כאדם ובין השתקפות דמותה במערך הפנימי של הטקסט. הופעתה תחילה כדמות בדיונית וחישופה בהמשך כמחברת הטקסט היא מהלך מורכב וייחודי בהשוואה ליצירותיהם של סופרים ישראלים רבים שכתבו בשנים האחרונות רומנים על עצמם והזדהו בהם בשמם או כמחברי יצירותיהם הקודמות, אך לא באמצעות זהות כפולה כשל איני.⁶

משקע הסה"י הוא מאפיין מרכזי של המארג הטקסטואלי הנוצר ברומן שלפנינו ומאיך את מסריו התמטיים. אתמקד עתה בפיענוח דוגמאות אחדות לשימוש בסה"י בפי דמות האב וחלק מהדמויות האחרות בטקסט, ובראשן בתו, שמפיה מובאים דברי אביה.

דיון זה מרחיב מחקרים קודמים שבהם עסקתי בחילופי צופן⁷ ובמרכיב העברי בסה"י כאסטרטגיה פואטית,⁸ תוך התבוננות בצדו השני של המטבע: תפקודו ומשמעותו של המרכיב הסה"י בעברית באותו אופן, כאשר במוקד העניין הפעם שאלה ספרותית שמתגלמת באופן השימוש בסה"י ככלי לעיצוב הטקסט ולהעמקת מסריו.

4 כאן ובציטוטים שלהלן סימני ... מופיעים במקור.

5 לדיון מפורט במודל המשחק המימטי בסיפורת הבדיונית ראו רון.

6 ראו למשל באר ועוז, ובהקשר של השואה ספריהם של אפלפלד ופרנקל המוזכרים בקיצורים.

7 ה'לד, חילופי צופן.

8 ה'לד, המרכיב העברי.

בהמשך לדברי פישמן אשאל מהי ס"י ומי אומר/ת בה מה, למי, מתי ולאיזה צורך ברומן ורד הלבנון. יתרה מכך: כיצד הסה"י מתפקדת כאסטרטגיה פואטית ומגדירה את המחבר/ת המובלע/ת של הטקסט ואת מסריו? עיקר הדין קריאה צמודה (close reading) של קטעים מייצגים ופיענוחם בגישה הרואה בטקסט קורת גג משותפת שתופעות צורניות-לשוניות ותוכניות-ספרותיות דרות תחתיה בכפיפה אחת, ובמקרה שלפנינו ניתן אף לראות כיצד המבנים מאייכים את התכנים.

גילויי הספרדית היהודית בעברית

תופעת המרכיב העברי כאחד מקווי השיתוף לכל לשונות היהודים שדוברו ונכתבו בסביבות לשוניות לא יהודיות זכתה לעיון מחקרי רחב ומעמיק.⁹ משהחלו לשונות היהודים להתקיים בסביבה לשונית עברית ישראלית חדשה עדים אנו להיפוכו של המצב, כאשר רכיבים מלשונות אלה מפעפעים אל תוך העברית. זהו נתיב חדש יחסית שחקרו מרתק הן כשלעצמו הן בהקשר הרחב יותר של השינוי במעמדן של לשונות היהודים משחדלו לשמש בחברה היהודית המסורתית בגולה וגם השימוש החי בהן בישראל דועך (כמו במקרה של הערבית היהודית והסה"י) או משנה את פניו (כמו במקרה של היידיש).

שיבוץ מבעי הסה"י ביצירה הספרותית בעברית נבדק על ידי אורה שורצולד,¹⁰ ניבי גומל,¹¹ שאף עיינה בספר העומד לפנינו כאן ועמדה במפורט על המאפיינים הלשוניים של שקיעי הסה"י בו, ודבורה רוט.¹² על בסיס עיונה של גומל אעמיד נדבך נוסף, הוא ההתבוננות בתופעה הלשונית בהקשרה הספרותי. שימוש יצירתי בחומרי הגלם של הלשון מאפשר למוען/ת של כל מבע לשוני להביע תכנים ולהאירם באמצעים צורניים (חזרה מצלולית – אסוננס וקונסוננס, מבנים של חריזה, אונומטופאה ועוד) ובאמצעים פיגורטיביים (דימויים, מטפורות, סמלים, האנשה ועוד). התופעה מתעצמת במבעים ספרותיים שרומן יאקובסון קבע שהפונקצייה הפואטית שולטת בהם.

האם ניתן לראות גם במרכיב הסה"י שבסיפורת העברית אמצעי צורני ופיגורטיבי? לפי יאקובסון כל מבע לשוני, ומבעים ספרותיים במיוחד, מבוסס על מילים מסוימות שמוען השדר הלשוני בחר מתוך היצע רחב יותר של מילים העומד לרשותו. זהו ציר

9 קצרה היריעה מלהביא כאן את שפע המאמרים שנכתבו בנודן בנוגע ללשונות היהודים השונות בכלל ובס"י בפרט. לספרים שמוקדשים כמלואם לנושא ראו למשל בוניס, לקסיקון; הנשקה, אוצר; ממן; מורג; בראשר ומודנה.

10 ראו שורצולד, שקיעי.

11 ראו גומל.

12 ראו רוט.

הבררה. לאחר שנבחרו, המילים מצורפות זו לזו באופן מסוים – הוא ציר הצירוף.¹³ תבנית זו מתאימה לתיאור מבעי הסה"י באותן נקודות בשיח הספרותי העברי שבהן הדמויות בוחרות להשתמש במילה בס"י ולא במקבילתה העברית, כפי שמכתיב ציר הצירוף המנחה אותן. חוקרות הלשון שהוזכרו לעיל הראו, כי הבחירה ברכיב הסה"י נובעת מאסטרטגיה לשונית. לדעתי פועלת כאן גם אסטרטגיה סיפורית וספרותית, שהיא מילה ס"י השוזרה בלשון העברית כמוה כמטפורה וכחזרה מצלולית בכך שהיא משמשת אמצעי צורני ופיגורטיבי להבניית הדמויות, לעיצוב הטקסט ולהדגשת הרעיונות הגלומים בו.

מיפוי המשקע הספרדי-יהודי ברומן וניתוחו

כפי שהדגמתי, לאה איני משלבת בספרה התייחסויות ארס-פואטיות לעניין הלשוניות במגע, דבר המחזק את האפשרות לראות במבעי הסה"י המשוקעים בעברית כלי לעיצוב הדמויות ולהדגשת מסרי הטקסט. בספר מתקיים ריבוי לשונות, ומשולבים בו גם רכיבים מארמית יהודית, מיוונית, מיידית, מערבית, מאנגלית, מצרפתית ומגרמנית. קצרה היריעה מלדון כאן בכולם, מה גם שאף לא אחד מהם משתווה בכמותו ובמשמעותו למרכיב הסה"י, אך חשוב להכיר בכך שהם מרגישים את מסרי הרומן. התופעה אף מוזכרת בטקסט עצמו בנוגע לתרבויות היהודיות המסורתיות המורחקות: "אמא לומדת שפות חדשות כמו מים, אבל כל שפה מתה מחברתה: ארמית מסבתא, ספניולית מאבא, אידיש מהבוס. אבל הכי היא אוהבת לשתוק" (עמ' 33). גומל זיהתה בספרה של איני 76 תמניות של שיבוצי ס"י שהן 67 תבניות, בהתחשב בכך שחלקן מופיעות יותר מפעם אחת.¹⁴ לפי הבדיקה שערכת, בחלק גדול מהמקרים, 46 במספר, מדובר בחילופי צופן, שחלקם חילופים גבוליים המורכבים ממילים ס"י בודדות בלבד בתוך רצף השיח העברי, כגון "אה דווידיקו, מתרגשים צמידי אמו החורגת, קה בואנו איזיקו! איזה בן טוב!¹⁵ בן מלאך!" (עמ' 58), ואחרים ארוכים יותר, כגון זה שבו אביה של המחברת פונה אל אמה:

קַה קָרַס פָּארה שבת, מה את רוצה לשבת, חניקה? חנה, יו אַבְלַנְדוֹ קוֹן טי, נו? קַה קָרַס? אני מדבר איתך, לא? מה את רוצה? איספינקא, הוא עונה

13 ראו יאקובסון.

14 ראו גומל.

15 קטע זה הוא דוגמה לאופן שבו הסה"י משתבשת בפי הדמויות בהשפעת העברית. כך למשל קה בואנו איזיקו, שבס"י תקנית צריך היה להיות קי איזיקו בואינו, אלא שהוא מאמץ על דרך הבכואה את המבנה העברי "איזה בן טוב". כפי שנאמר לעיל, הדבר מעיד על חדירת הסה"י של האב ללשון בתו באופן משובש המשקף את שבר לשונו ועולמו בהימסרם מנקודת מבטה.

לעצמו וחוצב על הדף... שזה תרד. קלבסה, הוא מסתת את אותיות הדפוס... שזה דלעת. **טומאטיקאס דולסה**... דוז קילוס. עגבניות מתוקות... שני קילו. ... – תחזיק טוב, יונתן, אל תיפול – **פיפיניקוס!** אה, מה תגיד על המפלצת **פיפיניקוס!**? נכון, מילה מצחיקה?! רק אבא שלי רציני כאילו זו רשימת נספים. כמה? חנה אבֶּלָה, דברי! (עמ' 12).¹⁶

בספר רב השימוש במבעים ס"י בלוויית תרגום צמוד לעברית. ברוב המקרים, כפי שהראתה גומל, מדובר במנגנון שנהג בבתייהם של דוברי ס"י כמו זה שאביה של איני גדל בו. אך לעתים הביטויים משלבי הסה"י והעברית הם חידושים יצירתיים, גם אם בטעות יסודם. כך למשל: "איך זה יכול להיות שאין ללון לוז לירח אור, מיאלמה?! האור נשפך, האור סוכר" (עמ' 127).

במקרים רבים דברי האב המובאים בס"י מפי בתו בצורה לא תקינה, כמו למשל בעמ' 12 הביטוי **יו אבלאנדו** (אני מדבר), שצריך היה להיות **יו איסטו אבלאנדו**, אולם פועל העזר הספרדי **איסטאר** (להיות) הושמט ממנו; **טומאטיקאס דולסה** (עגבניות מתוק) בלשון יחיד במקום **דולסיס** בלשון רבים, ובעמ' 63 **בואנוס נוצ'ס** (ערב טוב) בזכר במקום **בואינאס** בנקבה. בדוגמה מעמ' 127 שלעיל המילה ירח מופיעה בלשון זכר, לון, אף שבספרדית צורתה התקינה היא **לונה** בנקבה. דווקא אי־תקינותו של מבע זה מאפשרת את יצירת הביטוי עמוס החזרות המצלוליות, "אין ללון לוז לירח אור", שנשמע פיוטי ומעורר תחושה של לחש או כישוף.¹⁷

ההבחנה בין שני סוגי אי־תקינות לשונית אלה קשורה בעניין המיקוד של טקסט ספרותי.¹⁸ ורד הלכנון הוא טקסט של סיפורת אישית שבו המחברת, שהיא ממקדת חיצונית ופנימית כאחת, נוכחת גם כדמות המרכזית שהטקסט נמסר דרכה, ומכך יוצא שכל הדמויות דוברות מתוך המונולוג שלה. בכל הנוגע למבעי הסה"י נוצר מצב מעניין: ורד־לאה מביאה את דברי אביה כפי שהיא מעבדת אותם, ולכן השיבושים הלשוניים מעידים על מהלך בין־דורי שעיקרו עמוק יותר מאבדן השליטה בסה"י,

16 מעניין לציין שהצורות המופיעות בקטע זה אינן תקינות, ואף אינן אופייניות לסה"י של סלוניקי. אפשר שהדבר מעיד על כך שהשיחה המשחזרת כאן התנהלה במקור כולה בס"י, אולם כשהיא מובאת כמבט לאחור, בתיווכה של ורד־לאה, היא הולכת ומתרחקת ממקורה, כפי שהדמות מנסה לאחוז בעולמו של אביה, ההולך ונעלם מן ההווה הישראלית שהיא מייצגת אותה.

17 ייתכן שהתחושה מתעצמת בשל השפעה של הגיית המילה ירח בצרפתית, Lune.

18 המיקוד הוא זוית הראייה שממנה משתקף סיפור המעשים בטקסט, וההשתקפות מתנסחת במילים על ידי המספר. ישנם סוגי מיקוד שונים; למשל מיקוד חיצוני לסיפור המעשה, הנתפס כקרוב לסמכות המספרת, לעומת מיקוד פנימי, שמקומו בתוך האירועים המסופרים והוא מופיע בדרך כלל בצורת ממק־דמות (ראו רמון־קינן, עמ' 47, 74–75).

שאינה משמשת עוד לשון דיבור חיה. אביה של ורד־לאה מדבר דרכה, וסביר להניח שבפיו כדובר ילידי הייתה הסה"י תקינה, ואילו משעברה דרך המסגרת של הבת נשתבשה והרי היא מייצגת לא רק את האב, אלא גם את האופן שבו הבת חווה אותו.

השיבושים המבניים דוגמת יו אבלנדרו קון טי ואלה היצירותיים כגון אין ללון לזו, וגם שיבושי התעתיק המשמש ברומן, שאינו עקבי ואינו תואם את חוקי הכתיב הסה"י המקובל (או לפחות זה שהיה מקובל בתקופה שבה שפה זו עדיין נכתבה באותיות עבריות, ובכלל זה בתקופה שבה שימשה בפי אביה של לאה איני בסלונקי), הם תופעה לשונית המעצבת את מארג הקולות ברומן שלפנינו ומוסרת דרכה את שדריו העמוקים. הלשון הסה"י עוברת תהליך של שבירה בכל הרמות: היא אינה משמשת ברצף, ואינה תקנית לא במבנה ולא בצורה.

השבר הלשוני מאייך את השבר הגדול שהרומן כולו נתון בו, והוא למעשה מורכב מכמה שבירים: שבר שואת היהודים הספרדים, שבר מלחמת שלום הגליל ושבר האנשים "שקופי השכונות והפרברים", כפי שאיני מכנה אותם (עמ' 239), מי שחיים מתנהלים בחצר האחורית של החברה הישראלית, שמייצגת בין השאר אמה של ורד־לאה, דוברת הארמית היהודית. במקרים בודדים קולה של האם נטמע בלשון האב ("בסטה! נוכחת אמא", עמ' 239), וברוב המקרים היא שותקת, והקושי שבדמותה נובע משבר שפה הכרוך בהתעלמות המתעללת שהיא מפגינה כלפי בתה.

במרכז השבר הלשוני שמתגלה ברומן עומד השיח שבו הבת מביאה את דברי אביה הנשברים בס"י הן מתוך הזדהות עם דמותו הנאלמת בחברה הישראלית הן מתוך רתיעה מיחסו האובה־שונא כלפיה. קולו מתווןך דרך קולה שלה, וכמחברת הספר וגם כדמות בדיונית לכאורה שפועלת בתוכו היא מתפקדת כ"בתו של הניצול", או "הניצולה ב'" (עמ' 146) באופן עמוק ביותר. מול הקולות הנאבקים להישמע בפריפריה בס"י מושתק גם מרכז החברה הישראלית, כאשר יונתן, החייל משכונת רחביה בירושלים שהוריו האשכנזים משכילים ודוברי עברית נקייה ממשקעי לשון גלות, מנסה ליטול את חייו כדי שלא להפוך לגיבור מלחמה על כורחו, וכתוצאה מכך הוא נעשה נטול שפה לחלוטין ותלוי בתיווך קולה של המספרת־המחברת.

עיונה של יהודית הנשקה ברומן שום גמדים לא יבואו לשרה שילה מראה כי העברית המשובשת המשמשת בו אינה לשון לא תקנית בעלמא, אלא חלק ניכר מן השיבושים החלים בה נובעים מהלשון הערבית היהודית המגרבית שהדמויות שולטות בה. הרקע התרבותי והלשוני של יהודי מרוקו נוכח באופן בולט בעיקר בעברית הישראלית של הדמויות בנות דור העולים, בעוד שהעברית של ילדיהם אמנם אינה תקנית, אך השיבושים שבה מעטים ביחס ללשון הוריהם, ויש ביניהם

מי שאף מאמצים לעצמם עברית שהיא לשון תקן חרשית מוגבהת מעט, היוצרת קונפליקט חריף עם לשון ההורים.¹⁹

המהלך הלשוני המתואר בשום גמדים לא יבואו דומה אך אינו זהה לזה שמאפיין את ורד הלכנון. באחרון מושמת לעתים כפי הדמויות עברית משובשת המושגת על ביטויים בס"י, בדומה להנכחת הערבית היהודית מאחורי העברית אצל שרה שילה. כך למשל "כבר כמה ימים שאנחנו מצלצלים לקצין העיר שיעשו את הכול בשביל למצוא את הילד, להודיע לו שיבוא מהר הביתה, למה דוויקו שלנו, אחיך, הלך..." ("עמ' 62). בדוגמה זו הביטוי "למה דוויקו הלך", שאינו תקין בעברית, הוא תרגום בבואה של "פורקי דוויקו סי ח'ואי" בסה"י.

ברם בניגוד למצב שיוצרת שילה בספרה, המחברת המספרת לאה איני אינה מסתפקת בהשפעה שקופה של הסה"י על העברית ואף אינה משתמשת בעברית משובשת כשל אביה או מגביהה את לשונה במופגן בהשוואה אליה, אלא היא שוברת את הסה"י שלו המשוקעת בתוך העברית הישראלית הקולחת שלה. ההתבוננות בתופעה לאור הגדרת העברית של הפריפריה שהציעה הנשקה מעלה, כי במקרה שלפנינו הטקסט מבליט שיבושי ס"י כפיה של הסופרת בת הדור השני שקולה יוצא מפריפריית המרכז – שולי העיר תל אביב והמרחבים המקיפים אותם ביפו ובבת ים – ומנכיח את שבר הלשון הסה"י עצמה (ולא את בבואותיה, כמו במקרה של הערבית היהודית בשום גמדים לא יבואו) בתוך העברית התקנית. כלומר המבעים המשובשים שמובאים מפי ורד־לאה אינם מאולצים, אלא הם משקפים את דיבורה והווייתה הלשונית של מי שהסה"י של אביה מהדהדת באוזניה אך אינה שגורה בפיה כלשון ילידית.

תפקיד השפה במהלך הסיפורי: השימוש בסה"י כאסטרטגיה פואטית

במסגרת מאמר זה לא ניתן להעמיק בכל התופעות הלשוניות שמזמן המשקע הסה"י בספרה של לאה איני. תופעה בודדת המעידה על הכלל היא הצירוף מיאלמה (נשמתי), שורד־לאה מביאה מפי אביה המשתמש בו בפנותו אליה. מבחינת תצורתו צירוף זה – אחד הביטויים הסה"י מרובי ההיקרויות בספר – הוא הֶלֶחֶם שאינו תקין בס"י (וגם לא בספרדית) של המילים מי (שלי) ואלמה (נשמה) למילה אחת, והסטייה המבנית מדגישה את עצמתה של תפיסת הבת כחלק בלתי נפרד מנשמת האב, לטוב ולרע. לצירוף זה יש אמנם נופך של צורת חיבה והקטנה, אולם הוא אינו מסתכם בכך; שהרי בהקשר של יחס האב אל בתו, הנע בין אהבה עזה להתעללות קשה, התכת המילים "נשמה" ו"שלי" זו לזו מעידה גם על מערכת יחסים מורכבת ובעייתית.

19 ראו הנשקה, גמדים.

בהופעתו הראשונה הצירוף מנוקד ומלווה בתרגום עברי: "איי, מיאלמה, נשמתי, בת טיפשה, אני שומעת באוזניים את אבא. את רוצה לסבול כל החיים? לשרוף לך את המזל? שמעת, חנה? היא יש לה²⁰ סיפור עם פצוע... (עמ' 22). בהמשך מופיע הצירוף ללא ניקוד ותרגום, דבר המדגיש את היותו הדוק הן כרכיב לשוני הן כחלק מהותי מהבנת הבת את האופן שבו אביה תופס אותה.

הצירוף מיאלמה ממסגר ומאייך את הטקסט שהוא מופיע בו לראשונה בעמ' 22 ולבסוף בעמ' 485. בין שני קצוות אלה הוא שב ומופיע יותר מכל רכיב ס"י אחר, ביצרו את המורפולוגיה של היחס המורכב שורד־לאה מקבלת מאביה. מנעד ההקשרים הנלווים לשימוש בצירוף זה בטקסט מתחיל בקוטב אהבת האב את בתו ודאגתו לה: "למה את בוכה, מיאלמה? נמס אבא ומיטת הברזל הגבוהה חרקה תחתיו" (עמ' 419); "לקחת איתך את התיק הרפואי, מיאלמה?" (עמ' 316). הוא עובר למארג הסבוך של האופן שבו האב מעביר לה את סיפור מוראות השואה: "את לדעת מה קרה אחר כך, מיאלמה? אבא משתנק" (עמ' 121); "מה שאת לשמוע, מיאלמה... שוב באו ולקחו אותנו... אבל בלילה הזה לא לבד, עם אחי וההורים, לקחו אותי שמה, בלילה הזה גם אתם עליתם איתי בטרנספורט, כל המשפחה..." (עמ' 142). והוא מגיע עד תפיסתו את הסכנה שבקשר שלה עם פצוע המלחמה, כבדוגמה שהובאה לעיל.

התנודות ביחס האב ניצול השואה אל בתו מגיעות לשיאן כשהוא עובר מדאגה לאלימות. בנקודה זו מועצם השימוש בצירוף מיאלמה. החזרה המוגברת עליו היא מנגנון לשוני המלווה ומדגיש את ההתפתחות התמטית:

אבא הולך לשירותים, מדליק את האור, ורואה: מיאלמה! מה קרה?! אחר כך מניח את ידו על מצחי, הוא צועק: חנה, הילדה בוערת! את לא רואה שהיא בוערת מחום? [...] אבא נכנס, נעמד נוכח פני המיטה הרועדת איתי, ושואל: מה קרה, מיאלמה? כשאני אומרת שקר לי, אבא מחייך, מסתכל רגע לעבר המסדרון שמוביל לסלון, רואה את האור הכחול שמדביק את אמא לכורסה, ויורד ונשכב מעליי, מאלץ אותי להתיישר.

תשכבי ישר מיאלמה, תכף יהיה לך חם... נכון זה טוב? תשכבי ישר. השמיכה הישנה של סבתא היא פתאום גוף מתכתי זר, והגוף של אבא... הגוף של אבא. אני מתה ישרה. נשמעים צעדים. אני מסובבת את הראש להסתכל. אם לא לצעוק, אז להסתכל: אמא שקמה להוציא את הבשר מהפריזר בשביל הבישול למחר, באה מהמסדרון, רואה את המתרחש על המיטה, לא קולטת-קולטת, וקוראת: יצחק! מה איתך?! (עמ' 455–456).

20 ייתכן שביטוי זה בעברית הוא כבואה של המבנה הספרדי "אייה טייני" (היא יש לה).

הצירוף הסה"י המותך מיאלמה הוא רכיב לשוני שמבנהו משקף משמעות. הדבר בולט במיוחד בתיאור יחסו האלים – על גבול גילוי העריות – של האב אל הבת. בהקשר זה ההתייחסות אליה כאל "נשמתו" מדגישה את תפיסתה המעוותת כחלק מנשמתו, באופן שמאפשר לו להתעלל בגופה ובנשמתה. בהקשרים מתאימים החיבור הבלתי ניתן להפרדה של "נשמה" ו"שלי" מבטא קרבה ואהבה. בקטעים אלה של עלילת ורד הלכנון הוא מעביר תחושה של חיבור אלים, מסוכן ומעיק לא רק מבחינת תצורתו הלשונית, אלא גם במהותו.²¹

לדברי אברהם בלבן,

יחסיה של הגיבורה עם אביה הם חלק מן המאבק העיקרי הנפרש ברומן. המאבק הזה, מאבק על קיום ועל זהות, מתואר במעגלים מתרחבים, המתחילים במשפחה ונגמרים בצבא. הוריה של איני אינם מגלים אליה כל חיבה, ואינם מהססים לספר לה כי נולדה בטעות [...] הגיבורה, השואפת מגיל צעיר להיות סופרת, מרגישה שקופה בביתה שלה. היא לומדת להתחבא, להעלים את עצמה, חולמת על לא-להיות, כי להיות זה להיות פצע.²²

הסצנה הקשה שבה האב נשכב על בתו החולה מפנה לאחת התמות המרכזיות ברומן: יחסי גילוי העריות. (או לפחות הפוטנציאל לגילוי עריות, שכן המספרת-המחברת אינה מדווחת במפורש על יחסי מין שאביה כפה עליה, אלא בוחרת במקום זאת לשדר טלטלה בין אינסוף ניסיונות שלו לכפות את עצמו עליה ובין מאמצים מסויטים שלה לדחות אותם.) הבנת תפקידו של הניצול המיני ברומן אינה שלמה ללא התייחסות למאפיין נוסף של יחס האב אל ורד-לאה: הציפייה שתפנים את סיפור קורותיו בשואה ותעביר אותו אל הכתב כדי שיובא לידיעת העולם.

כך נוצרת בעצם כפייה משולשת של האב על הבת: כפיית הגוף, כפיית הטראומה וכפיית הזיכרון; והתובנה המעניינת העולה למקרא הרומן בשלמותו היא שהוא אינו מסתכם בדחייה מוחלטת של הכפיות הללו על ידי איני, אלא בהפנמתה אותן ובמאבקה להשתחרר מהן. וזאת לא בהתרסה, אלא דווקא במילוי ציפיית האב ובכתיבת הרומן. ברם ורד הלכנון אינו מסתכם במסירת עדותו של יצחק איני (כפי שהוא היה אולי מבקש לראותה), אלא בהעברת מסריו דרך המסנתג של חוויית בתו. לכן המארג הטקסטואלי אינו "נקי" משיבושי לשון, לכן הכפילות המתעתעת של

21 מעניין לציין כי איני כתבה מחזה בשם "מיאלמה", ויצירתה זו זיכתה אותה בפרס ברנשטיין למחזה עברי מקורי לשנת 2006. כותרת המחזה, שתוכנו מקביל לזה של ורד הלכנון, מעידה על מרכזיותו של הכינוי "נשמתו" בתפיסת מערכת היחסים בין המחברת-המספרת ואביה. על המחזה ראו שמעוני, עמ' 138.

22 ראו בלבן.

ורד-לאה אינה מיושבת לגמרי, ולכן אחדות מהדמויות נותרות מעיקות בריחוקן מתחילת הטקסט ועד סופו. (למשל דמות האם האטומה, בניגוד לאב, שבתוך הסיוט שבדמותו יש גם נקודות של חמלה, בעוד שהיא מתמידה בנוקשותה הנוראית כלפי הבת, דמותו של יונתן, שאינו נחלץ משתיקתו, ועוד.) והתוצאה היא שורד הלכנון כולו הוא רומן שנטווה סביב "מפגש סימטרי ובלתי סימטרי גם יחד", כפי שהיטיבה להגדיר עמיה ליבליך.²³

ואלה שמות

כדוגמה אחרונה לעת עתה למופעי הסה"י ברומן ורד הלכנון ראוי להתעכב על שמות הדמויות שמופיעות בו. כפי שהראו שורצולד ובוניס, השמות הפרטיים בסה"י מתנהגים כמו כל המילים העבריות שהשתלבו בלשון זו.²⁴ גם במקרה שלפנינו בדומה לאופן הגייתן של מילים עבריות אחרות על פי המנגנון שבאמצעותו השתקעו קורם לכן בסה"י – למשל הגיית מ"ם סופית כנו"ן: **כולן עגלונין** (עמ' 117), **יתומין** (עמ' 140), **שון דבר** (שם) – כך גם השימוש בשמות העבריים בגרסתם היהודית הספרדית מעיד על מהלך מעניין המתרחש ברומן שלפנינו, שמשולבים בו שמות עבריים מסורתיים במקורם שחוזרים אל העברית החדשה לאחר שהותכו בסה"י.

בסוף הקטע שהובא לעיל האם פונה אל האב המתעלל בשמו העברי, יצחק. זאת בניגוד לרוב הפניות האחרות אליו בספר, שהוא מזוהה בהן בגרסאות הסה"י, האינטימיות יותר, של שמו: איזק, איזקיני, יצחקינו.²⁵ הבלטת השם יצחק בעברית בלבד יוצרת הזרה של הדמות ומדגישה את חומרת התנהגותה האסורה כלפי הבת. כאמור, חישוף שמה של המחברת והתואם בינה לבין הדמות הבריונית לכאורה שאתה זוהתה בתחילת הספר מהווה נקודת מפנה משמעותית בעלילה ובמערכת המסרים שסיפורה האישי טומן בחובו. המעבר מהשם ורד, הישראלי במהותו, ללאה ונגזרותיו המסורתיות הסה"י כשלעצמו מדגיש את הקרע בין העולמות שבעלת השם נעה ביניהם, ומעניין לכדוק באותו הקשר את השמות האחרים ברומן. חלק מהשמות היהודיים הספרדיים המשובצים בטקסט אינם ממקור עברי: **אלגרה**, **בלה**, **בליקה**, **לונרה**, **ליאון**, **ליאוניקו**, **רוזה**. רוב השמות הם עבריים, אולם הגייתם ו/או סיומת

23 ראו ליבליך.

24 שורצולד, השמות; ובוניס, היפוקריסטיקה.

25 הבחירה בשמות אלה מדגימה, גם אם לא במודע, לא רק את הקרע המשפחתי אלא גם את זה הקבוצתי, המיוצג על ידי המעבר מהשימוש בשם העברי המסורתי ממש לשמות שהתקבלו עם התגברות תהליכי המודרניזציה וההתמערבות בקהילות היהודיות הספרדיות. כך למשל Isaac המושפע מן ההגייה הצרפתית ו־Isacchino שמקבל סיומת איטלקית.

הקטנה וחיבה שנוספה להם הופכת אותם לס"י: אברמיקו, ארון, איזק המושפע מההגייה הצרפתית, איזקיניו המושפע מהאיטלקית, דוויקו, דווידיקו, ז'אקו שמשלב השפעת צרפתית (Jacques) ואיטלקית (Giacco), יצחקיטו היהודי הספרדי המסורתי וז'אקיטו שהגייתו צרפתית ומיתוספת לו סיומת ס"י, חניקה, יעקוביקו, ללוש וללושה שנוצרו ככל הנראה בהשפעת ההגייה הישראלית האשכנזית, לְלִיקָה, מוֹרְדוֹ, מוֹשׁוֹן ורפאליקו. הבחירה להביאם כך, ולא בצורתם המקובלת בישראל שבה מתרחשת עלילת הספר, מסייעת לעיצוב הדמויות הנושאות את השמות הללו כמייצגות עולם שלא נטמע בהוויה הסובבת אותו, כפי שמעיד הקטע הבא:

קומו תיאמס?²⁶ תירגם לו מי מהעומדים את השאלה לספניולית. אבא כחכח בגרוננו, וגאה: איזקיניו ייני. גאה גם בלב: הבן ששרד עינויים ורעב. אבל הפקיד עם החולצה הלבנה והעורף האדום רפרף עליו, וכתב בתעודת הזהות הרשמית: יצחק איני; ממיר אפילו את האיזקיניו העליוז-משהו בנעקד ההוא יצחק. היידה, ברוך הבא, ארון איני, מלגלג על עצמו אבא [...] אבל למה איני? אני שואלת אותו כשאני כבר יודעת לקרוא. מה חשוב השם קְרִיָדָה יקרה? אומר אבא, חשוב המשפחה. רציתי משפחה (עמ' 40–41).

זאת ועוד, גם כאשר חלק מבעלי השמות הלא-ישראליים נהרגים במלחמות ישראל, מותם והאבל עליהם שייכים עדיין להוויה שלא מכאן, בהיותם אנשי השוליים השקופים של החברה, השונים כל כך מיונתן – נציג ישראל היפה והבוטחת בעצמה. אלא שלמרבה האירוניה דווקא האחרון הוא זה שנשבר, עוצר את חייו כדי שלא להשתתף בקרב בלבנון ואינו מגיב עוד לפניות אליו בשמו, שהופך ריק. וזאת אף שמבחינת מספר היקריותו "יונתן" מוזכר יותר מכל אחד אחר בפי ורד-לאה, שהמונולוגים שלה, המהווים את הטקסט כולו, מופנים אליו.

זרמי אברון? עיגון התוכנות במחקר

במשקע הסה"י בספרה של איני כמכלול ראוי להתבונן לאור הדברים שאומרת המחברת-המספרת על אביה: "אבא שלי נדון לשחות נגד זרמי אברון, לעבור ארבעה מחנות ריכוז, לאבד את השמיעה באוזן אחת [...] להיות מוזלמן, אדרת אדם, ובסופו של דבר להיפלט מיוון המצולה מעורער" (עמ' 41).

26 קומו תיאמס (=איך קוראים לך). הצורה תיאמס היא הֶלְחֵם של המילים תי ו-יאמס שמתפקד מבחינה לשונית באופן דומה לזה שתואר לעיל לגבי המילה מיאלמה, ואולי אף ברמה גבוהה יותר של התכה. אולם כאסטרטגיה פואטית הוא פחות בולט ממנה ברומן, ולכן לא הורחב כאן הדיון בעניינו.

מדוע נדרש הספר הזה, העוסק בשני חתכים עמוקים בהוויה הישראלית – השואה ומלחמת שלום הגליל – ללשון הסה"י השבורה כדי לצלוח את זרמי האכדון? מה משמעות הלשון השבורה לעומת השתיקה המוחלטת של יונתן? האם השואה בכל נוראותה שותקת בס"י פחות מהעברית של מי שמסרב לחיות כאן ועכשיו? ברומן ורד הלבנון מתקיימת תנועה בלתי רצופה בין העברית ובין הסה"י. האחרונה חוזרת אל ההוויה הישראלית לאחר מחיקתה בתקופת כור ההיתוך. כשהיא כתובה ואינה מדוברת עוד היא מופיעה כשברי שפה בפי בת הדור שאינו שולט בה, כחלק ממנוולוג שמופנה אל מי שאינו מסוגל להגיב ושספק אם הוא מסוגל להבין את הנאמר לו. דינה ורדי הגדירה את בני הדור השני לשואה כ"משמרי הזיכרון" וכ"נרות זיכרון מהלכים" – תפקיד שמהווה עבורם נטל כבד אך הם אינם יכולים להיפרד ממנו.²⁷ דמותה של לאה אינה הנחשפת בספרה מקיימת משא ומתן עם הגדרה זו, כפי שעולה מדבריה בהתייחס לאלמות שחוותה מצד אביה. למקרא הספר השלם אין ספק, שמעל האהבה שאביה חש כלפיה הוטל תדיר צל האופל:

איפה כעת השואה? המשרפות? הנאצים? איפה כעת תיקון העוול שנעשה לשואת יהודי יוון שמוטל עליי, יום ולילה, כאילו נולדתי קין? איפה כעת הסייטם הליליים שלו והרכבת עם הגופות? אני רכבת אחת אטומה של שנאה שדוהרת על מסילת שנאה לשנאה שלא תעצור לעולם (עמ' 451).

בתיא שמועני טוענת כי לאה אינה נאבכת בתפקיד נר הזיכרון שאביה כופה עליה, ומציעה לכנותה בכינוי החלופי "נושאת הלפיד" – זו שיוצאת מתוך המאבק עם האב וכותבת את סיפורו עם שהיא נאבכת על שמירת זהותה העצמאית.²⁸ דיונה של שמועני לא נדרש לנושא הלשוני במגע ושכירת לשון אמו הסה"י של האב כשהיא הופכת חלק מלשון בתו. כפי שניתן היה לחוש בחלק מהדוגמאות שהובאו לעיל, דיבורו העברי של האב משדר עילגות של עולה חדש שלא הפנים את שפת המקום על בורייה; ואילו לשון אמו הסה"י, שבה שליטתו ילידית וזורמת, נשברת כאשר היא מוכתרת בתיווכה של בתו.

הפן הלשוני המורכב שהצגתי מאפשר פירוק של הדיכוטומיה שגם קריאתה של שמועני אינה חפה ממנה, משום שהוא יוצר מצב שאין בו עמידה של צד אחד "נגד" צד אחר, וגם לא "נשיאת לפיד" של זיכרון האב תוך התבצרות של הבת בזהותה העצמאית. הפרדיגמה הלשונית מאפשרת התבוננות בטקסט המורכב שלפנינו מעמדה של היתוך לשונות תוך ריבוי זהויות.

27 ורדי, עמ' 35.

28 ראו שמועני.

מפתח להבנת הסיטואציה המורכבת שנוצרת כאן אפשר למצוא בדבריו של הפילוסוף הצרפתי ז'ן פרנסואה ליוטר:

נניח שרעידת אדמה הורסת לא רק חיים, בניינים ועצמים, אלא גם את המכשירים המשמשים למדידת רעידות אדמה באופן ישיר ועקיף. חוסר האפשרות למדוד את רעידת האדמה באופן כמותי אינו מונע אלא ממריץ במוחם של הניצולים את תחושת הכוח הסיסמי העצום [...] באושוויץ קרה בתולדות ההיסטוריה דבר חדש: העוברות, העדויות שנשאו את עקבות ה"כאן" וה"עכשיו", המסמכים שהעידו על תחושת העוברות, והשמות, ולבסוף האפשרות ליצור מבעים שצירופיהם יוצרים מציאות, כל זה נהרס עד היסוד.²⁹

הסה"י הסלוניקאית, על מאפייניה הייחודיים לעומת השפה שנהגה במרכזים יהודיים ספרדיים אחרים כאיסטנבול ואיזמיר, נרצחה יחד עם מרבית דובריה. כיום, בהימסרה בטקסט הספרותי בפי בתו של הניצול שנותר בחיים, היא בבחינת אותו מכשיר למדידת רעידת האדמה שנהרס גם הוא. ובכל זאת, האפשרות ליצור מבעים שצירופיהם יוצרים מציאות לא נהרסה כליל, משום שהלשון, שכורה ככל שתהיה, יוצרת (אולי דווקא בשברונה) אפשרות להתעמת עם הכוח הסיסמי העצום ואולי אף להתחיל להתמודד אתו.

לתפיסתו של הסופר שמעון אדף, חשיבותו של ורד הלכנון אינה בשרטוט השוליים המוכחשים שמהם צמחה איני, ולא בהצגת המלחמה כמוקד הממשי של שלל הזהויות המרכיבות את החברה הישראלית, אלא בהתנגדות המעמיקה שלו לאופנים שבהם תהליכי ההכחשה וקיבוע מוקד הזהות מיוצגים ומתייצגים מאליהם.³⁰ בדיקת הרומן מהזווית הלשונית מוכיחה, כי השפה הסה"י החודרת כשכבה שקופה שמסרבת להיאלם את כל הקטגוריות הקבוצתיות האחרות המתוארות בו משקפת בכל זאת מחויבות לקבוצה נעלמת שמונחת בצורה מורכבת. הקריאה הנוכחית מראה, שהקטגוריה שנעה על ציר הזיכרון הטראומתי ספרדיות-שואה מצליחה לשרוד כתבנית צורנית ומהותית דווקא משום שהיא מטושטשת אבל עדיין לא מחוקה דִּיך כדי להיעלם לחלוטין (כמו לשון סבתה של איני, המכונה "נשדידנית"³¹ שכמעט אינה נשמעת כלל בטקסט). העיון הלשוני חשוב ביותר להבנת המערך הספרותי משום שניתן לזהות דרכו דיכוטומיה בין הלשון שבעבר שימשה לאב שפת תקשורת יום-יומית חיה ובהווה נתכנסה אל עולמו הפנימי המסויט והמסייט, ובין לשון הבת, שמבטאת עמדה של

29 ליוטר, עמ' 55-57.

30 ראו אדף.

31 הכוונה לארמית החדשה של היהודים יוצאי פרס ותורכיה האזרבייג'נית. שמה נגזר מן הצירוף נש דידין = 'האנשים שלנו'.

אתניות אישית³² שכורה שלא הייתה יכולה להתקיים כשלעצמה אלא רק לעמוד כנדבך על גבי שפת האב המייצגת את הלשון הקבוצתית הנפרמת. הסה"י בספר אולי עילגת ושבורה, אבל בניגוד לחצרות האחוריות האחרות המתוארות בו היא עדיין קיימת ומעבירה מערכת שדרים מורכבת, בין היתר בשל העובדה שלא ניתן לנתק אותה מההקשר של אבדנה יחד עם דובריה היהודים הספרדים בשואה.

יצחק לאור מתבונן ברומן ורד הלכנון בהשראת המודל הפרוידיאני של הילד שבדמיונו מוחלפים הוריו המזולזלים בהורים טובים יותר.³³ לדבריו, כסופרת שיוודעת היטב את מלאכתה יכולה הייתה איני לנהוג כמו הילד שתיאר פרויד. לו נהגה כך, הייתה משיגה מבנה קליט וקומוניקטיבי. אולם היא לא אימצה את המודל של פרויד, אלא התעקשה שלא לוותר על חישוף הצדדים האומללים והמאמללים של משפחתה. עד כאן דברי לאור. תוצאת בחירתה של איני היא מבנהו הדחוס ותכניו המעיקים של הרומן, אבל יש לה ערך מוסף: ההתמודדות עם הטרואמות האישיות והחברתיות העמוקות שהמחברת והקוראים משיגים כשהם חווים את ורד הלכנון. בתגובה לעמדותיהם של שני הסופרים ולאור הדיון הלשוני שמאמר זה מתמקד בו ניתן לומר, כי הרומן ורד הלכנון הוא שדה של אפשרויות מורכבות שכל ניסיון לבחור מתוכו בררה אחת או בררות אחרות חוטא למהותו. כוחו דווקא בריבוי הפנים, בפיצול המתמיד שבתוך דמות המחברת-המספרת ובמשלב ההקשרים החברתיים שנטווים סביבו. כפי שנוכחות הלשון הסה"י מייתרת את תפיסת הביטול של כל שייכות קבוצתית, כך ראיית דמות האב רק דרך משקפי התאוריה הפרוידיאנית אינה מספקת, שהרי הוא לא רק האב שהפנים את הרוע הקיצוני מכול כלפי בתו ושמאמצי הישרדותו כווננו להפיכתה לנר הזיכרון המספר את סיפורו, אלא גם אביה האוהב והחרד לשלומה.

אחרית דבר

שילוב מבע אישי של יוצרים בעיון מחקרי ביצירתם אינו שכיח. במקרה שלפנינו נראה כי יש לו הצדקה מפני שמושא הדיון עצמו הוא יצירה שבמרכזה חישוף דמות המחברת כחלק מהמערך שנע בין בדיון ומציאות. לאה איני מבחירה מחוץ לגבולות הרומן את יחסה להיותה בתו של ניצול השואה:

אני לא רוצה להיות דור שני לשואה! [...] השואה הייתה אחת, ועל כן, גם

32 להגדרת האתניות האישית ראו הילד, משמעות התחייה, עמ' 118–130.

33 ראו "הרומאן המשפחתי של הנאורוטיקאים" (1909), תרגם מגרמנית ח' איזאק, בתוך כתבי זיגמונד פרויד, כרך שלישי: מסות נבחרות ב', תל אביב 1966, עמ' 319–321.

היה רק דור אחד לשואה, הניצולים עצמם! אני לא הייתי שם, אני לעולם לא אוכל לשאת על גבי את כאב אבי וזיכרונותיו, אני לעולם לא אהיה הוא... ולא רק שלא אוכל להיות – אסור לי! אסור לי אם אני רוצה לחיות! אם אני רוצה להישאר שפויה! ואם אני רוצה לקחת אחריות על חיי. אבל כן אני רוצה להיות – ותמיד אהיה – בתו של ניצול השואה, שכמי שגדלה בצל הכאב הזה, יודעת שצריך לזכור ולחקור את השואה, את כל ניצולי השואה: יוונים בשואה, חרדים בשואה, הומוסקסואלים בשואה, מזרחים בשואה [...]. אבל בתוך כך, גם צריך לנקז את רעלי השואה שזורמים בדמנו, לפרק את האלימות, להירפא, להחלים.³⁴

עצם כתיבת הרומן כנרטיב אמיץ ובלתי מתפשר של סיפורת אישית שנעה בין קטגוריות ושברים חברתיים ואישיים ומסרכת להשתייך באופן בלעדי לאחת מהם מאפשרת ריבוי לשונות דיבור ולשונות זהות. ככזו היא הוכחה לכך שאפשר להיות נר זיכרון במובן שחורג מעבר למה שתיארה דינה ורדי – לעשות את עבודת הזיכרון ללא השתעבדות לכבליה, אלא כמהלך פעיל ואתנטי מפוכח שמנסה להבין את החיים מתוכם ולהמשיך אותם באופן טבעי לא רק כנגזרת של השואה. בקריאתי ברומן המורכב שלפנינו ביקשתי להראות כיצד השימוש בלשון הסה"י כחלק בלתי נפרד מהטקסט הספרותי העברי מהווה אסטרטגיה פואטית, כאשר שקיעי הסה"י משקפים את סלוניקי היהודית שהושמדה, ואת המפגש של נושאי זיכרונה עם ההווה הישראלית המשוסעת של מלחמת שלום הגליל. אסיים במילותיו של הסופר הצרפתי מרסל כהן, שהוריו היו דוברי ס"י מאיסטנבול. כמו לאה איני גם הוא חווה תחושת שבר ואבדן ביחס ללשון הוריו, והוא כותב בה אל ידידו הצייר אנטוניו סאורה, שאינו יהודי ספרדי, אלא נוצרי דובר ספרדית. הקדשת הנרטיב הנאלם של כהן, שחווה את הסה"י כשפת אם ולא נותר לו עוד עם מי לשוחח בה, דווקא לנמען ספרדי נוצרי מדגישה הן את האופן שבו הוא תופס את הקשר של היהודים הספרדים לחצי האיברי, שלא ניתק מאז גירוש ספרד ב-1492, הן את משקעי הלשון והתרבות העבריים והעות'מאניים שחדרו לסה"י לאחר הגירוש.³⁵ גם אם משקע זה זר לסאורה, העובדה שכהן מניח שהוא יוכל לפענחו מחזקת אף היא את הקשר שאינו ניתן להתרה בין היהודים הספרדים לספרד, המושתת בין היתר על טראומת הגירוש, השואה והזיכרון, שעולה גם ברומן ורד הלבנון.

34 איני, דור שני.

35 עוד בעניין זה ראו מכואו של י"ח ירושלמי, "Three Degrees of Exile", לספרו של מ' כהן, עמ' 10-13.

דבריו של מרסל כהן מיטיבים לתאר את המערכת הלשונית-ספרותית שאנו מתבוננים בה:

...en kaza nunca decharon de avlar djudyo y ansina ke vine yo embezi [...] devo serar los ojos para akodarme del avlar de mis padres. La difikoldad es ke muchos biervos me vyenen al tino ke no se kualo dizirte kon eyos [...] Y al cavo el silensyo, Antonio. Silensyo de Salonik rekonstruyda onde no se topo ni un djudyo para las endachas, y silensyo de los ke no tyenen ni el korage de avlar [...] El silensyo y, algonus dias, ensupito, sin ke saves lo ke afito, el palvrear del pasado, tornando en la kavesa kom'un pachariko loko.

(...בבית מעולם לא הפסיקו לדבר ג'ודייו, וכך הגעתי אני ללמוד את השפה [...] עליי לעצום את עיניי כדי להיזכר בדיבורם של הוריי. הקושי הוא בכך שעולות בדעתי מילים רבות שאינני יודע מה לומר לך באמצעותן [...] בסופו של דבר שתיקה, אנטוניו. שתיקה של שלוניקי שנכנתה מחדש ולא נמצא בה אפילו יהודי אחד שיקונן עליהם ועל המתים, ושתיקתם של אלה שלא היה להם אפילו האומץ לדבר. [...] השתיקה, ובימים מסוימים, לפתע פתאום, מבלי שתדע מה קרה, המלמול של העבר השב לראשך כמו ציפור משוגעת.)³⁶

עבורי הדיון בספרה של לאה איני אינו מסתיים בשדה הלשונית-הספרותי. הפרת השתיקה, שמושגת בו תוך התמודדות אמיצה גם אם מעיקה עם סוגיות מהותיות של טראומה, שואה, מלחמה וזיכרון, קרובה ללבי הן מצד המפגש הקשה עם שואת היהודים הספרדים הן מצד ההתמודדות עם מלחמת שלום הגליל, שבמהלכה הסתיימו חייו של אבי זיגמונד (זיגי) הדר, מנוחתו עדין. המאמר מוקדש לזכרו ולזכר קהילת שלוניקי שאבדה ואיננה.

קיצורים ביבליוגרפיים

אדף = ש' אדף, "נגד אור הקונפורמיות העזה: שלוש קריאות ב'ורד הלבנון' של לאה איני", הארץ, מוסף ספרים, 14.8.2009
איני, דור שני = ל' איני, "על הדיבור וההשתקה, אלימות הניצולים ואלימות הממסד: לאה איני לא רוצה להיות דור שני לשואה", דברים שנאמרו בטקס האלטרנטיבי

- ליום הזיכרון לשואה, 11.4.2010, הבלוג של לאה איני באתר האינטרנט כננות:
 blogs.bananot.co.il/showPost.php?blogID=131&itemID=15876&PH
 PSESSID=0de62f8a572f691f715ebab74654891c
 איני, ורד הלכנון = ל' איני, ורד הלכנון, אור יהודה תשס"ט
 אפלפלד, אבי ואמי = א' אפלפלד, אבי ואמי, אור יהודה 2013
 אפלפלד, האיש = א' אפלפלד, האיש שלא פסק לישון, אור יהודה 2010
 אפלפלד, סיפור = א' אפלפלד, סיפור חיים, ירושלים 1999
 באר = ח' באר, חבלים, תל אביב 1998
 בוניס, היפוקוריסטיקה = D. M. Bunis, "Ottoman Judezmo Diminutives and
 Other Hypocoristics", in F. Alvarez-Pereyre & J. Baumgarten (eds.),
Linguistique des langues juives et linguistique générale, Paris 2003, pp.
 193–246
 בוניס, לקסיקון = D. M. Bunis, *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements
 in Modern Judezmo*, Jerusalem 1993
 בלבן = א' בלבן, "למחוק את השקיפות / ורד הלכנון", הארץ, מוסף ספרים, 8.7.2009,
 גומל = נ' גומל, "מקומה של הלאדינו ודרכי שיבוצה ב'ורד הלכנון' מאת לאה איני",
 בתוך ע' השכל-שחם, ר' בורשטיין, ע' עמיר וא' אתקין (עורכות), מזמרת הלשון:
 עיון ומחקר בחינוך לשוני, ירושלים תשע"ב, עמ' 335–344
 הלה, המרכיב העברי = מ' הלה, בואי, אספר לך / ב'ין, טי קונטארי: עיון רב-תחומי
 בסיפורים אישיים של מספרות עממיות דוברות ספרדית-יהודית (לאדינו),
 ירושלים תשס"ט
 הלה, חילופי צופן = מ' הלה, "אמא, מאדרי או מאמה? למשמעותם של חילופי צופן
 בסיפוריהן האישיים של מספרות עממיות דוברות ספרדית-יהודית", (2009), עמ' 67–88
 הלה, משמעות התחייה = מ' הלה, משמעות התחייה ביצירה שבכתב בג'ודיזמו
 המתרחשת כיום בישראל, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1995
 הנשקה, אוצר = י' הנשקה, לשון עברי בדיבור ערבי: אוצר המילים העברי בערבית
 המדוברת של יהודי תוניסיה, מילון ודקדוק, ירושלים תשס"ז
 הנשקה, גמדים = Y. Henshke, "Sara Shilo's *No Gnomes Will Appear*: A
 Linguistic Analysis", *Hebrew Studies* 54 (2013), pp. 265–284
 ורדי = ד' ורדי, נושאי החותם, דיאלוג עם בני הדור השני לשואה, ירושלים 1990
 יאקובסון = ר' יאקובסון, "בלשנות ופואטיקה", סמינר, בלשנות, פואטיקה:
 מבחר מאמרים, תרגם מ' מלצר, ערכו א' אבן-זהר וג' טורי, תל אביב תשמ"ו,
 עמ' 138–166

- M. Cohen, *In Search of a Lost Ladino* (1985), English translation = כהן
by Raphael Rubinstein, Jerusalem 2006
לאור = י' לאור, "ערגה גדולה אל המרכז: שלוש קריאות ב'ורד הלבנון' של לאה
איני", הארץ, מוסף ספרים, 14.8.2009
ליבליך = ע' ליבליך, "ורד הלבנון מאת לאה איני", הבלוג של עמיה ליבליך באתר
פסיכולוגיה עברית (בלא ציון תאריך): hebpsy.net/blog_post.asp?id=78
J. F. Lyotard, *The Difference: Phrases in Dispute* (1983), Minneapolis =
ליוטאר = 1988
- S. Morag, M. Bar-Asher & M. L. Mayer-Modena = מורג, בר-אשר ומודנה
(eds.), *Vena Hebraica in Judaeorum linguis: Proceedings of the 2nd
International Conference on the Hebrew and Aramaic Elements in Jewish
Languages, Milan, October 23–26, 1995*, Milan 1999
ממז = א' ממז (עורך), מילון משווה למרכיב העברי בלשונות היהודים על יסוד
האוסף של פרופ' ש' מורג ז"ל (עדה ולשון, לא), ירושלים תשע"ג
עוז = ע' עוז, סיפור על אהבה וחושך, ירושלים 2002
- J. A. Fishman, *The Sociology of Language: An Interdisciplinary =
Social Science Approach to Language in Society*, Massachusetts 1972
פרנקל = א' פרנקל, ילדה, תל אביב 2004
רוט = ד' רוט, העיצוב הספרותי של תרבות הלאדינו ועולמה בפרוזה העברית
העכשווית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ז
- M. Ron, "Mimetic Language Games and the Subject of Fiction", =
רון = *Poetics Today* 2, 2 (1981), pp. 17–18
רמון-קינן = ש' רמון-קינן, הפואטיקה של הסיפורת בימינו (1983), תרגמה מאנגלית
ח' הרציג, תל אביב תשמ"ד
- שורצולד, השמות = א' רודריג-שורצולד, "השמות הפרטיים העבריים בספרדית-
היהודית", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי י (תשמ"ח), עמ' 94–109
שורצולד, שקיעי = א' (רודריג) שורצולד, "שקיעי ספרדית-יהודית בעברית החדשה",
פעמים 56 (תשנ"ג), עמ' 33–49
שמעוני = ב' שמעוני, "חותרים להכרה: שואת יהודי יוון בשיח התרבותי והספרותי",
עיונים בתקומת ישראל 21 (2011), עמ' 115–140